

Paweł Orłowski¹

Lotnicza Akademia Wojskowa w Dęblinie

p.orlowski@law.mil.pl

Nastroje alumnów odbywających zasadniczą służbę wojskową po wyborze kard. Karola Wojtyły na papieża w świetle dokumentów Głównego Zarządu Politycznego Wojska Polskiego

Feelings among seminarians performing their compulsory military service after the election of Cardinal Karol Wojtyła for Pope with the reference to the documents of the Chief Political Directorate of the Polish Army

SUMMARY

The article is an attempt of analyzing the feelings among seminarians performing their compulsory military service after the election of Cardinal Karol Wojtyła for Pope. The article aims at demonstrating the reaction of the Chief Political Directorate of the Polish Army on behavior of the seminarians during the first year after the Pole had been elected for the Holy See, on the basis of the documents issued by the Chief Political Directorate of the Polish Army. The author also presents increased propaganda conducted by the political officers of the Polish People's Army towards soldiers – seminarians. At the same time, the article demonstrates repressions of the Polish People's Army command staff against the seminarians after John Paul II first pilgrimage to his Homeland.

Keywords: Polish People's Army, Church, John Paul II, seminarians

STRESZCZENIE

Artykuł zawiera próbę analizy nastrojów alumnów odbywających zasadniczą służbę wojskową po wyborze kard. Karola Wojtyły na Papieża. Tekst ma na celu zobrazowanie reakcji GZP WP na zachowanie kleryków w okresie bezpośrednio po wyborze Polaka na Stolicę Piotrową

¹ ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9741-7755>.

na podstawie materiałów wytworzonych przez Główny Zarząd Polityczny Wojska Polskiego. Autor prezentuje również zmasowaną propagandę prowadzoną głównie przez oficerów politycznych LWP, kierowaną do żołnierzy-alumnów. Równocześnie opisuje także represje kadry dowódczej LWP w stosunku do seminarzystów po pierwszej pielgrzymce Jana Pawła II do kraju.

Słowa kluczowe: Ludowe Wojsko Polskie, Kościół, Jan Paweł II, alumni

Wprowadzenie

Dzieje Ludowego Wojska Polskiego² (LWP) to wciąż niezbyt mocno eksplorowany obszar w rodzimej historiografii. Literaturę dotyczącą tej tematyki można podzielić na tę sprzed i po 1989 roku. Publikacje powstałe przed przemianami ustrojowymi są głównie autorstwa oficerów pełniących wówczas służbę, bądź emerytowanych, którym często brakowało odpowiedniego dystansu do opisywanych zagadnień. Krzysztof Komorowski analizując metodologię badań poświęconych LWP uważa, że zaangażowanie emocjonalne i światopogląd mogą zniekształcać właściwy obraz wydarzeń czy postaci³. Podkreśla również skrajne postawy autorów zajmujących się tą tematyką, od uwielbienia i fascynacji, po jednoznacznie potępiające. Wynika to z dwóch czynników, przede wszystkim ze stosunku emocjonalnego autorów do zagadnienia oraz dość dużej dywersyfikacji źródeł różnej proveniencji⁴. Niemniej w ostatnim okresie można zauważyć zwiększone zainteresowanie badaniami nad rolą ówczesnej armii, zarówno w systemie politycznym Polski Ludowej i Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (PRL), jak i Układu Warszawskiego, czego owocem są obszerne monografie ostatnich

² Ludowe Wojsko Polskie to termin utworzony i używany przez ówczesną armię, która od 1952 r. formalnie przyjęła nazwę Siły Zbrojne PRL. Zapis nie był jednorodny, ponieważ przymiotnik „ludowe” pisany był czasami małą, czasami dużą literą, jednak najczęściej używany był skrót LWP. Na potrzeby niniejszego tekstu będę używał zapisu jak w przypadku nazwy własnej, czyli wielką literą, mając świadomość, że może to być kwestia dyskusyjna.

³ „[...] Znamienne, że wcale nie mała grupa byłych żołnierzy zawodowych występująca publicznie i pisząca na temat LWP stara się dowieść tezy, że wojsko w PRL zachowywało swoistą autonomię wobec uzależnień systemowych, doktryny sowieckiej i Układu Warszawskiego [...]”; K. Komorowski, *Refleksja metodologiczna do studiów nad LWP*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 12(63)/1, 2011, s. 131.

⁴ K. Komorowski, *Problemy badawcze Sił Zbrojnych RP-PRL*, [w:] *Wojsko w Polsce „Ludowej”*. Studia i materiały IPN, red. R. Klementowski, J. Nowosielska-Sobel, P. Piotrowski, G. Strauchold, Wrocław 2014, s. 16.

lat⁵. Tematyka służby wojskowej odbywanej przez alumnów⁶ Wyższych Seminarium Duchownych (WSD) również pojawiła się w obiegu naukowym (co prawda jeszcze w ograniczonym zakresie), na łamach czasopism oraz w wydawnictwach pokonferencyjnych⁷. Drugi rodzaj publikacji ma charakter wspomnieniowy – dzisiaj dojrzałych kapłanów, wtedy młodych kleryków-żołnierzy⁸.

W tym miejscu należy zarysować okoliczności, w jakich doszło do zainicjowania eksperymentu powoływania kleryków diecezjalnych oraz zakonnych seminarium do odbywania zasadniczej służby wojskowej (1959-1980), co było pokłosiem wizji stalinowskiej⁹. W lutym 1950 r. wprowadzono ustawę o powszechnym obowiązku wojskowym, która nie zakładała zwolnienia alumnów studiujących w WSD z odbywania zasadniczej służby wojskowej¹⁰. W kwietniu tego samego roku podpisano porozumienie pomiędzy władzą a Episkopatem Polski. W punkcie 4 zapisano: „Realizując ustawę

⁵ Zob. m.in.: J. Tomaszewski, *Sowietyzacja Wojska Polskiego w latach 1943-1956*, Wrocław 2012; J. Pałka, *Polskie wojska operacyjne w Układzie Warszawskim*, Warszawa 2022; T. Leszkowicz, *Spadkobiercy Mieszka, Kościuszki i Świerczewskiego. Ludowe Wojsko Polskie jako instytucja polityki pamięci historycznej*, Warszawa 2022.

⁶ Alumn (łac. *alumnus*) student seminarium duchownego przygotowujący się do przyjęcia święceń kapłańskich. Określenie wprowadzono po Soborze Trydenckim. Oznaczało również sposób kształcenia oraz formowania kandydatów do kapłaństwa; *Wielki Słownik Języka Polskiego* <https://wsjp.pl/haslo/podglad/23964/alumn/5153390/seminarium-duchownego> (dostęp 2.12.2024); A. Lesiński, *Służba wojskowa kleryków w PRL 1959-1980*, Olsztyn 2010, s. 48.

⁷ T. Fitych, *Służba wojskowa alumnów w PRL*, „Chrześcijanin w Świecie”, nr 1, 1994; A. Lesiński, *Służba wojskowa kleryków w PRL 1959-1980*, Olsztyn 2010; A. Lesiński, *Wojskowa służba alumnów w PRL*, „Czasy Nowożytnie”, t. 6, 1999; A. Czwolek, *Służba wojskowa alumnów w PRL (na przykładzie 54. Szkolnego Batalionu Ratownictwa Terenowego w Bartoszycach)*, „Klio”, t. 18, nr 3, 2011; P. Larysz, *Służba wojskowa alumnów Śląskiego Seminarium Duchownego w latach 1959-1978*, Katowice 2009; J. Myszor, *Służba wojskowa alumnów Wyższego Śląskiego Seminarium Duchownego w Krakowie w latach 1959-1979*, [w:] *Wojskowa służba śląskich duchownych w latach 1918-1980*, red. Z. Kapala, J. Myszor, Katowice 1999; *Mundur i sutanna*, red. S. Pawłowski, Kraków 1998; P. Piotrowski, *Służba wojskowa kleryków na przykładzie 56. Batalionu Ratownictwa Terenowego w Brzeżu (1966-1980)*, [w:] *Represje wobec Kościoła katolickiego na Dolnym Śląsku i Opolszczyźnie 1945-1989*, red. S.A. Bogaczewicz, S. Krzyżanowska, Wrocław 2004 (seria „Studia i Materiały”, t. 4).

⁸ Zob. S. Gabański, *Dobrze! Zapiski kleryka-żołnierza (1965-1967)*, wstęp i oprac. J. Marecki, Kraków 2013; A. Setlak, *Służba wojskowa w PRL i jej ocena w wypowiedziach alumnów i kapłanów rezerwistów. Studium historyczno-socjologiczne na przykładzie Bartoszyca*, Olsztyn 1995; J. Zając, *Mundur zamiast sutanny*, Kraków 2019; K. Brzyski, *Sutanna i mundur. Zapiski alumna wyrwanego z Seminarium Przemyskiego w latach 1967-1969*, Rzeszów 2023; M. Chorążki, S. Romański-Cebula, *Służba wojskowa kleryków – żołnierzy jednostki wojskowej 4446 w Brzeżu w świetle relacji kapłanów z diecezji krakowskiej i wrocławskiej (analiza pamięci świadków – wybrane aspekty)*, „Wrocławski Rocznik Historii Mówionej”, t. 10, 2020; J. Janowski, *Alumni-żołnierze. Elementy formacji seminarialnej w świadomości alumnów-żołnierzy na podstawie analizy dokumentów osobistych*, Świdnica 2007.

⁹ A. Lesiński, *Wojskowa służba alumnów w PRL*, „Czasy Nowożytnie”, t. 6, 1999, s. 323.

¹⁰ DzU 1950, nr 6, poz. 46, Ustawa z 4 II 1950 r. o powszechnym obowiązku wojskowym.

o służbie wojskowej, władze wojskowe będą stosowały odroczenia dla alumnów seminariów duchownych w celu umożliwienia im ukończenia studiów, zaś księży po wyświęceniu i zakonnicy po złożeniu ślubów nie będą powoływani do czynnej służby wojskowej, lecz będą przenoszeni do rezerwy z zakwaterowaniem do służby pomocniczej”¹¹.

Symptomy nadchodzących zmian zaczęły pojawiać się już w 1958 r., podczas posiedzenia Komisji Wspólnej, kiedy to przedstawiciele władzy postulowali zmianę procedur wystawiania dokumentów alumnom powoływanym do służby wojskowej. Obowiązek ten miał spocząć na Urzędach ds. Wyznań (UdsW), pozbawiając tych uprawnień stronę kościelną. Pomimo protestu Episkopatu, komuniści konsekwentnie realizowali swoje decyzje, które skutkowały tym, że wiosną 1959 r. wezwano pierwszych kleryków przed komisje poborowe¹². Ponadto w tym samym roku wprowadzono w życie nową ustawę o powszechnym obowiązku wojskowym, która nie wprowadzała żadnych przywilejów dla młodych mężczyzn studiujących w seminariach¹³.

Ks. Alfred Setlak stawia tezę, że pierwszy pobór miał być swego rodzaju papierkiem lakmusowym, który pokazującym, jak zareagują biskupi. Brak zdecydowanej reakcji hierarchów spowodował, że trzy lata później powołano do odbycia zasadniczej służby wojskowej 92 alumnów. Od tego momentu cykliczne powołania trwały do 1980 r.¹⁴ W pierwszym okresie, tj. w latach 1959-1964, klerycy pełnili służbę w różnych jednostkach na terenie całego kraju. Dostyc szybko odstąpiono od tego pomysłu, ponieważ mieli „negatywny” wpływ na pozostałych żołnierzy, a przenoszenie alumnów do tzw. jednostek karnych nie przyniosło efektów. Podjęto decyzję o powołaniu specjalnych kompanii kleryckich, ostatecznie przeformowanych w odrębne pododdziały ratownictwa terenowego¹⁵. Były to trzy samodzielne bataliony ratownictwa terenowego: 54. Szkolny Batalion Ratownictwa Terenowego w Bartoszycach (sbrt), 55. Szkolny Batalion Ratownictwa Terenowego w Szczecinie-Podjuchach (sbrt) i 56. Szkolny Batalion Ratownictwa Terenowego w Brzegu (sbrt)¹⁶. Według ob-

¹¹ Cyt. za: A. Lesiński, *Wojskowa służba alumnów w PRL...*, s. 324-325.

¹² A. Czwołek, *Służba wojskowa alumnów w PRL...*, s. 104.

¹³ DzU 1959, nr 14, poz. 75, Ustawa z 30 I 1959 r. o powszechnym obowiązku wojskowym.

¹⁴ A. Setlak, *Służba alumnów WSD w PRL...*, s. 20-23.

¹⁵ T. Fitych, *Służba wojskowa alumnów w PRL*, „Chrześcijanin w Świecie”, nr 1, 1994, s. 121-123; A. Czwołek, *Służba wojskowa alumnów w PRL...*, s. 106-107.

¹⁶ P. Piotrowski, *Służba wojskowa jako forma represji politycznej w Ludowym Wojsku Polskim, [w:] Inteligentna forma internowania. Ćwiczenia i powołania do Ludowego Wojska Polskiego jako forma represji po 13 grudnia 1981 r.*, red. G. Majchrzak, Warszawa 2016, s. 36-37.

liczeń Józefa Mareckiego, w latach 1955-1979 wcielono do odbycia zasadniczej służby wojskowej 2722 alumnów oraz 200 kleryków seminariów zakonnych. Największy pobory alumnów przypadły na rok milenijny 1966, kiedy to stósunki państwo – Kościół były bardzo zaostrzone¹⁷.

Pielgrzymka nadziei

Służba wojskowa alumnów nie należała do najłatwiejszych, głównie za sprawą indoktrynacji politycznej, jakiej byli poddawani. Najważniejszym celem ustawienia służby wojskowej w trakcie studiów, z punktu widzenia komunistów, było to, aby klerycy nigdy nie powrócili do WSD. Główny Zarząd Polityczny Wojska Polskiego¹⁸ (GZP WP), który sprawował merytoryczny nadzór nad służbą alumnów-żołnierzy, organizował wiele ułatwień do przeniesienia na studia cywilne tym klerykom, którzy postanowili zrezygnować z dalszej nauki w seminariach¹⁹. W 1962 r., kiedy klerycy odchodzili do rezerwy, 26 proc. z nich zrezygnowało z dalszej nauki w WSD. W kolejnym roku procent ten wynosił już 44. Ośmielony dobrymi wynikami ówczesny szef GZP WP wydał w lipcu 1964 r. wytyczne do pracy polityczno-wychowawczej z alumnami. Finalnym celem było doprowadzenie do rezygnacji większości kleryków ze studiów w WSD²⁰.

Należy podkreślić, że według koncepcji GZP WP tzw. jednostki kleryckie nie były jednostkami bojowymi, miały raczej charakter kryzysowy, nie realizowano w nich w ogóle podstawowych zadań związanych z utrzymaniem stałej gotowości bojowej²¹. Szkoleniem kleryków kierowała starannie dobrana

¹⁷ J. Marecki, *Katolicy polscy pod rządami komunistów*, [w:] S. Gabański, *Dobrze! Zapiski kleryka-żołnierza...*, s. 27-28.

¹⁸ GZP WP funkcjonował na prawach wydziału KC PZPR. Został powołany do kierowania problematyką partyjno-polityczną, propagandową, agitacyjną, kulturalno-oświatową oraz wychowawczą w ówczesnym wojsku. Dodatkowo sprawował nadzór nad instytucjami centralnymi MON; T. Leszkowicz, *Główny Zarząd Polityczny WP jako centrum wojskowej propagandy i indoktrynacji (1956-1980)*, [w:] *Wyzwoleni, ale nie wolni (1945-1989). Studia z historii najnowszej*, t. 1, red. A. Popławska, B. Świtalska-Starzeńska, M. Wasilewski, R.R. Wasilewski, Warszawa 2015, s. 139-140.

¹⁹ A. Lesiński, *Wojskowa służba alumnów w PRL...*, s. 84.

²⁰ P. Piotrowski, *Służba wojskowa jako forma represji politycznej...*, s. 36.

²¹ A. Lesiński, *Służba wojskowa kleryków...*, s. 79-80. W sprawozdaniach cyklicznych opracowywanych przez dowódców, jednym z załączników było „rozliczenie z prac na rzecz gospodarki narodowej i MON”. Alumni zajmowali się głównie pracami budowlanymi, zbiorami pólów rolnych, produkcją elementów betonowych. (Centralne Archiwum Wojskowe – Wojskowe Biuro Historyczne [dalej: CAW-WBH], Ministerstwo Obrony Narodowej (dalej: MON), Główny Zarząd Polityczny WP (dalej: GZP WP), sygn. 380/92/1994, Sprawozdanie z dwuletniej działalności poli-

pod względem światopoglądu ateistycznego kadra zawodowa batalionów. Należy pamiętać, że w kompaniach wchodzących w skład batalionu klerycy stanowili tylko połowę stanu osobowego. Pozostali poborowi byli aktywistami partyjnymi oraz członkami organizacji młodzieżowych²².

Przełomowym dla kraju oraz Kościoła katolickiego był październik 1978 r., kiedy to kardynał Karol Wojtyła, metropolita krakowski, został wybrany na papieża. Był to dzień ogromnej satysfakcji i dumy dla milionów Polaków. W tym samym momencie w ścisłym kierownictwie PZPR zapadła konsternacja. Działacze Komitetu Centralnego (KC) z ogromnym trudem odnajdywali się w tej sytuacji²³. Z punktu widzenia alumnów, którzy czasowo musieli zamienić sutannę na wojskowy mundur, miał być to też punkt zwrotny. Doskonałym materiałem źródłowym są sprawozdania okresowe oraz tzw. meldunki o nastrojach²⁴ opracowywane przez dowódców „kleryckich jednostek”, następnie przekazywane drogą służbową do GZP WP. Na przebieg służby wojskowej ogromny wpływ mieli biskupi diecezjalni, którzy cyklicznie kierowali na spotkania do jednostek przedstawicielei WSD, aby podtrzymać na duchu młodych żołnierzy. Podobne spotkania organizowane były również przez Generalny Dziekanat WP, który nieustannie balansował pomiędzy dowództwem wojskowym, a lojalnością wobec Kościoła²⁵.

W meldunkach o nastrojach dowódcy „jednostek kleryckich” (prawdopodobnie w trosce o swoje kariery) starali się nie łączyć wpływu wyboru kard. Karola Wojtyły na papieża na aktualne zachowanie alumnów. Jednak w meldunkach oraz sprawozdaniach widać wyraźnie oznaki załamania dyscypliny wojskowej. W pierwszych miesiącach po wyborze kard. Wojtyły oficjalnie starano się nie wiązać tego wydarzenia z kłopotami wychowawczymi

tyczno-wychowawczej z żołnierzami-alumnami 56. Szkolnego Batalionu Ratownictwa Terenowego z dn. 17.12.1979 r., k. 19.

²² A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół w Polsce (1945-1989)*, Kraków 2006, s. 317.

²³ Ibidem, s. 340-341.

²⁴ Meldunki o nastrojach w LWP były dokumentem opracowywanym z różną częstotliwością. Można je podzielić na okresowe i specjalne, przygotowywane codziennie, np. w okresie stanu wojennego. Głównym celem było zebranie ze wszystkich jednostek wojskowych z terenu kraju zbiorowych informacji o kształtującym się morale wśród kadry oraz żołnierzy zawodowych. Układ tego typu meldunku zmieniał się na przestrzeni lat. Najczęściej zawierał informację na temat: warunków socjalno-bytowych, wydarzeń na arenie krajowej i międzynarodowej, a także „plotki, pogłoski”.

²⁵ Więcej o strukturze roli kapelanów i działalności Generalnego Dziekanatu WP: P. Kaczmar-ska, *Generalny Dziekanat Wojska Polskiego w latach 1945-1964*, „Rocznik Archiwalno-Historyczny Centralnego Archiwum Wojskowego”, nr 3, 2010; P. Piontek, M. Wesołowski, *Generalny Dziekanat Wojska Polskiego w latach 1945-1989*, Warszawa 2006.

w batalionach, w których alumni odbywali służbę wojskową²⁶. „[...] Powodem znacznego obniżenia stanu dyscypliny i zaangażowania żołnierzy alum-nów w wykonywanie obowiązków służbowych były: nowe elementy w sto-sunkach państwo – Kościół i związane z tym wzmożone oddziaływanie kleru [...]”²⁷. Meldunek z informacją o nastrojach przechodził przez kilka osób, więc oficjalnie unikano wiązania pewnych problemów z osobą Jana Pawła II, ponie-waż mogło to doprowadzić do obniżenia morale pozostałej części armii.

Kolejnym problemem dla komunistów była pielgrzymka papieża do kraju. Dla odbywających służbę kleryków była to okazja na przypomnienie o swoim położeniu, które doskonale znał jeszcze kard. Wojtyła. Już w mar-cu 1979 r. zwracali się do przełożonych o udzielenie im specjalnego urlopu z okazji wizyty papieża-Polaka. W argumentacji do wniosków używali stwier-dzeń, że pielgrzymka z pewnością wpłynie na polepszenie stosunków na li-nii państwo – Kościół. Jednocześnie w rozmowach między sobą podkreślali, że Jan Paweł II umocni wiarę w społeczeństwie, a owocem tej wizyty będzie zwrócenie się ludzi w stronę Kościoła. Przełożeni podkreślali, że wśród kle-ryków nastąpił wzrost agresji oraz niechęć do wykonywania podstawowych obowiązków służbowych²⁸. Po ogromnej euforii, jaka towarzyszyła wszystkim tuż po wyborze kard. Wojtyły, alumni-żołnierze oczekiwali, że w końcu głowa Kościoła katolickiego upomni się o nich.

Atmosfera podniosłości wydarzenia wpłynęła nie tylko na alum-nów, lecz również na kadrę zawodową. Wraz ze zbliżającą się wizytą emocje na-rastały, zniecierpliwienie dawało znać o sobie. W kwietniu dwóch alum-nów z seminarium w Łodzi oraz Krakowa odbywających służbę w 56. Szkolnym Batalionie Ratownictwa Terenowego zgłosiło się do swoich dowódców kom-panii w sprawie udzielenia im urlopów na jeden dzień, tj. 6 czerwca, ponieważ chcieli się udać do Częstochowy i spotkać z papieżem. Właśnie na ten dzień zaplanowano spotkanie Jana Pawła II z klerykami seminariów duchownych. Według informacji zawartych w meldunku mieli szantażować dowódcę, że jeżeli nie wyjadą, „zrobią takiego figła, jakiego jeszcze nie było”. Należy pod-kreślić, że wybór kard. Wojtyły spowodował większą aktywność biskupów względem odbywających służbę kleryków. W meldunkach odnotowywano

²⁶ CAW-WBH, MON, GZP WP, sygn. 380/92/1994, Sprawozdanie z dwuletniej działalności polityczno-wychowawczej z żołnierzami-alumnami 56. Szkolnego Batalionu Ratownictwa Tere-nowego (1977-1979), k. 12.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Ibidem, sygn. 380/92/1845, wyciągi z meldunków zarządów i wydziałów politycznych okrę-gów wojskowych (rodzajów sił zbrojnych) o nastrojach, których treść nie została wykorzystana przy opracowywaniu informacji podstawowej nr 6/1979 z dn. 31 III 1979 r., k. 193-194.

informacje o przejeżdżających hierarchach, którzy zatrzymywali się przy koszarach prosząc o spotkanie z klerykami²⁹. „[...] w dniu 24.04. br. przejeżdżający przez garnizon Bartoszyce bp. Tokarczuk w towarzystwie miejscowego proboszcza przybył pod bramę koszar i prosił o umożliwienie spotkania z żołnierzami-alumnami z WSD Przemyśl. Spotkanie z 8 żołnierzami-alumnami trwało 45 minut. Uwag nie zgłaszał, jedynie w rozmowie z sekretarzem KP jednostki stwierdził, że zbyt dużo alumnów z jego WSD wciela się do wojska, ale tego problemu ani ja, ani pan kapitan nie załatwi. [...]”³⁰.

W tym miejscu należy podkreślić, że meldunki o nastrojach opracowywane przez GZP WP nie były dokumentami jawnymi. Segregowano informacje istotne z punktu widzenia polityczno-społecznego, następnie opracowywano je oraz udostępniano ścisłemu kierownictwu partii w zależności od zakresu odpowiedzialności.

Pierwsza pielgrzymka Jana Pawła II do kraju była wielkim wydarzeniem nie tylko dla alumnów-żołnierzy, duchowni Kościoła katolickiego próbowali zachęcić również wojskową kadre zawodową do udziału w tym wydarzeniu. Każdy element działalności kapłanów na osiedlach wojskowych był monitorowany i meldowany drogą służbową do GZP WP. W dokumentacji archiwalnej widać wyraźnie zaskoczenie komunistów odwagą i determinacją księży³¹. Obawy kadry dowódczej wyższego szczebla skupiały się na „jednostkach kleryckich”. W maju 1979 r. odbyły się spotkania oficerów Zarządu I GZP WP z oficerami poszczególnych batalionów. 5 maja we Wrocławiu z dowództwem 54 sbrt, w którym uczestniczyli również oficerowie Zarządów Politycznych (ZP) Śląskiego Okręgu Wojskowego (ŚOW) i Pomorskiego Okręgu Wojskowego (POW). Szefowie ZP podjęli decyzję, że żołnierze z 54 sbrt od 6 maja do 30 czerwca będą przebywać na poligonie w Centralnym Ośrodku Szkolenia Wojsk Lądowych Oleszno-Bucierz w POW. Natomiast 56 sbrt skierowano w dniach 10 maja–15 czerwca na poligon Dobrze-Żagań. Na ten okres oficerowie polityczni z Okręgów Wojskowych opracowali specjalne programy „szkoleniowo-produkcyjne i pracy polityczno-wychowawczej”³².

W marcu 1979 r. przełożeni nie odnotowywali pogorszenia nastrojów wśród kleryków, wręcz uważano je za dobre. W meldunkach pojawiały się

²⁹ Ibidem, Informacja dodatkowa nr 9/79 o nastrojach wśród żołnierzy oraz ważniejszych przedsięwzięciach zrealizowanych w okręgach wojskowych (rodzajach sił zbrojnych) w okresie od 24 IV do 7 V 1979 r., k. 327.

³⁰ Ibidem, k. 328.

³¹ Ibidem, Informacja uzupełniająca, k. 333-334.

³² Ibidem, k. 335.

sporadyczne głosy, że szkolenie poligonowe ma na celu odwrócenie uwagi od papieskiej wizyty. Wyrażali również przekonanie, że papież upomni się o nich i wymusi na władzy zniesienie obowiązku zasadniczej służby wojskowej alumnów. Zdecydowano odmówiono udzielenia urlopu klerykom na ten okres, dlatego pojawiały się prośby o umożliwienie im oglądania transmisji z pielgrzymki w telewizji. W pewnym momencie w meldunkach pojawiają się sformułowania, które świadczą o tym, że dowództwo wierzy w to, że planowane działania przyniosły efekt. Podkreślano, że najbardziej „sfanatyzowani żołnierze” wyciszyli swoją działalność. Uznano, że warunki służby i atmosfera nie budzą zastrzeżeń, poza pewnymi wyjątkami. Alumni z WSD w Przemyślu, Tarnowie i Krakowie nadal nie godzili się z zaplanowanym szkoleniem, dlatego doprowadzali do konfliktów z kadrą oraz cywilnymi żołnierzami³³.

Z biegiem czasu sytuacja zaczęła się zmieniać na korzyść kleryków-żołnierzy. W informacji o nastrojach z końca maja dowództwo zauważyło, że alumni z 56 sbrrt otrzymali emblematy z wizerunkiem papieża o wymiarach 3x4 cm, wykonanych z plastiku w kolorach biało-żółtym lub biało-czerwonym. Zawierały napis „Jan Paweł II” oraz datę „2-10.06.1979 r. Polska”. Klerycy nosili je pod klapami munduru. Istotnym przełomem było wyrażenie zgody przez dowództwo na urlopy żołnierzy-alumnów na czas pielgrzymki Jana Pawła II do kraju. Wprowadziło to sporo zamieszania w relacjach z pozostałymi żołnierzami, którzy wyrażali wątpliwości, czy klerycy docenią dobrą wolę przełożonych. Pośród seminarzystów mieszały się nastroje zaskoczenia, radości, a wręcz euforii. W meldunkach odnotowano bardzo aktywne działania w kwestii organizacji transportu alumnów na uroczystości do Krakowa i Częstochowy, dużą rolę odgrywał w tych działaniach nowy metropolita krakowski abp. Franciszek Macharski. Podkreślono również, że po pozytywnej decyzji w sprawie urlopów, klerycy chętniej wykonują powierzone im zadania oraz są bardziej zdyscyplinowani³⁴. Trzeba jasno stwierdzić, że w tym wypadku wyrażenie zgody na urlop okolicznościowy nie było autonomiczną decyzją dowódcy batalionu, lecz podjętą na szczelbu co najmniej GZP WP³⁵. Taką

³³ Ibidem, k. 336.

³⁴ Ibidem, Wyciągi z meldunków zarządów i wydziałów politycznych okręgów wojskowych (rodzajów sił zbrojnych) o nastrojach, których treść nie została wykorzystana przy opracowaniu informacji podstawowej nr 10/79 z dn. 25 V 1979 r., k. 357-358.

³⁵ „[...] Prośby żołnierzy alumnów i władz duchownych: udzielić – prośba Kurii metropolitalnej Krakowa – urlopu 9 alumnom z WSD w Krakowie od 6 do 10 czerwca w celu umożliwienia im spotkania ze swoim dawnym ordynariuszem. Pytanie dowództwa 56 sbrrt co robić i w jaki sposób udzielić odpowiedzi. [...]”; CAW-WBH, MON, GZP WP, sygn. 380/92/1994, informacja dodatkowa o nastrojach wśród żołnierzy oraz ważniejszych przedsięwzięciach zrealizowanych w okręgach wojskowych (rodzajach sił zbrojnych) w okresie 8.05. – 21.05.1979 r., k. 391-392.

samą decyzję podjął dowódca 54 sbrt, który również udzielił urlopów okolicznościowych klerykom. Alumni-żołnierze uznali, że za taki gest powinni się odplacić sumienną służbą. W meldunku zawarto informację o tym, że wiązali olbrzymią nadzieję z wizytą papieża, że będzie on prowadził rozmowy na temat wcielania seminarzystów do wojska. Byli wręcz przekonani, że zostaną zwolnieni do rezerwy przed czasem³⁶.

W tym miejscu należy raz jeszcze podkreślić rolę kapelanów wojskowych, którzy byli zobowiązani prowadzić zajęcia z alumnami. Trudno jednoznacznie ocenić ich działalność, ponieważ formalnie byli kapłanami, ale nosili mundury, a także w pewnym zakresie legitymizowali działania dowództwa LWP. „[...] Ks. płk J. Humański oraz pozostali kapelani informując żołnierzy-alumnów o decyzji udzielenia im urlopów w okresie wizyty papieża w Polsce zaapelowali również do nich o rzetelną służbę i sumienne wypełnianie zadań szkoleniowych. Informacje te żołnierze alumni przyjęli z dużym zadowoleniem. Atmosfera spotkań była bardzo dobra [...]”³⁷.

Zauważano także większe zaangażowanie seminarzystów w dyskusje na zajęciach politycznych na temat „Rola i miejsce Polski w świecie”. Alumni bardzo odważnie wyrażali swoje poglądy, kolportowali modlitewniki oraz pamiątki religijne z wizerunkiem Jana Pawła II pośród pozostałych żołnierzy. Podkreślali, że wizyta będzie miała charakter dziejowej pielgrzymki – „papież przybywa na 900-lecie śmierci biskupa Stanisława, a nie z okazji 35-lecia PRL”³⁸.

Reperkusje

Po zakończeniu pielgrzymki oraz powrocie alumnów z urlopów, 28 czerwca 1979 r. dowódca ŚOW zarządził alarm bojowy, w trakcie którego 56 sbrt przegrupował się z Wrocławia na poligon w Wędrzynie. Jego zadaniem było wykonanie prac przy budowie obiektów sportowych w rejonie zurbanizowanym. Seminarzyści zostali wyznaczeni do bardzo ciężkich zadań przez osiem godzin każdego dnia, w soboty uczestniczyli w szkoleniu z musztry oraz politycznym. Pracowali między innymi przy budowie jezdni, wykopach pod przewody kanalizacyjne oraz układaniu dróg z betonu i podkładów. Z meldunków wynika, że pracę wykonywali w milczeniu, tylko w czasie

³⁶ Ibidem, k. 359.

³⁷ Ibidem, k. 359.

³⁸ Ibidem, k. 360.

jazdy na poligon śpiewali piosenki „antypaństwowe”³⁹. Interesującym zjawiskiem było pojawienie się w okolicach koszar oraz placów ćwiczeń kleryków-rezerwistów, którzy chcieli się spotkać z kolegami, aby podtrzymać ich na duchu. Służby dyżurne nie dopuszczały do takich sytuacji. Duchowni-rezerwiści ograniczali się jedynie do śpiewania nieprzychylnych władzy piosenek⁴⁰. Klerycy nie mieli wątpliwości, że zajęcia poligonowe były czymś w rodzaju odwetu za ich aktywny udział w papieskiej wizycie. „[...] W 56 sbrt nadal jednak utrzymują się negatywne wypowiedzi na tle wykonywanych prac na poligonie Wędrzyn na rzecz wojska (prace ziemne i porządkowe). Alumnii (a przynajmniej znaczna ich część) uważają, że bardziej upadającej dla nich pracy przełożeni nie mogli wymyśleć. W dyskusji na ten temat ujawniają się rozbieżne stanowiska, ale alumnii nie wychodzą z nimi na zewnątrz, podnoszą je jedynie we własnym gronie [...]”⁴¹.

Oprócz ciężkich prac, jakie musieli wykonywać na poligonie klerycy-żołnierze, pojawiły się również problemy z zapewnieniem im wystarczającego wyżywienia. Dowództwo 56 sbrt otrzymywało sygnały, że w związku z tym alumnii mają zamiar zorganizować głodówkę. 23 lipca w rejon poligonu skierowano specjalną komisję, która miała zbadać sprawę. W skład komisji weszli: szef służby żywnościowej i kwatermistrzostwa ŚOW oraz przedstawiciel ZP ŚOW. Trzy dni później komisja potwierdziła (w części) prawdziwość zarzutów. Komenda poligonu oraz 56 sbrt tłumaczyły się trudnościami w zaopatrzeniu występującymi w całym regionie. Największe niedobory dotyczyły mięsa, a także warzyw. Lokalne władze tłumaczyły, że na tym terenie przebywa spora grupa młodzieży na koloniach oraz obozach. Ponadto w ostatnim okresie zwiększona była także obecność wojska. Kontrolujący podkreślili, że dały znać o sobie również pewne ograniczenia w służbie żywnościowej wprowadzone w ubiegłym roku. Aby zapobiec kompromitacji, w trybie awaryjnym zorganizowano dodatkowe wyżywienie z innych jednostek komendy poligonu. Dwóch alumnów włączono do tzw. komisji, która zajmowała się układaniem jadłospisów, dodatkowo zorganizowano lodówkę do przechowywania produktów żywnościowych. Widmo strajku głodowego zostało zażegnane⁴².

³⁹ Ibidem, sygn. 380/92/1846, Informacja dodatkowa nr 13/79 o nastrojach wśród żołnierzy oraz ważniejszych przedsięwzięciach zrealizowanych w okręgach wojskowych (rodzajach sił zbrojnych) w dniach 19.06. – 2.07.1979 r., k. 18.

⁴⁰ Ibidem, k. 19.

⁴¹ Ibidem, Informacja dodatkowa nr 14/79 o nastrojach wśród żołnierzy oraz ważniejszych przedsięwzięciach zrealizowanych w okręgach wojskowych (rodzajach sił zbrojnych) w okresie 3.07. – 16.07.1979 r., k. 48.

⁴² Ibidem, Wyciągi z meldunków zarządów i wydziałów politycznych okręgów wojskowych

Wciąż jednak pozostaje pytanie czy ograniczenia w ilości i jakości posiłków nie były elementem złośliwości przełożonych? Czy w ten sposób chciano odegrać się na alumnach? Ogromny wysiłek fizyczny oraz redukcja ilości oraz jakości pokarmów mogą przywoływać najgorsze wspomnienia.

Z dokumentacji archiwalnej wytworzonej przez GZP WP wyraźnie widać, że wizyta Jana Pawła II w Polsce dodała więcej odwagi klerykom w codziennej służbie, szczególnie na zajęciach politycznych. Z większą śmiałością zadawali kontrowersyjne wówczas pytania, dotyczące niektórych aspektów z historii kraju. Dobrym przykładem może być 35. rocznica wybuchu Powstania Warszawskiego. W meldunku o nastrojach, dowództwo 56 sbrr zwracało uwagę, że część alumnów nie rozumie jego „uwarunkowań historycznych”. Odnotowano konkretne nazwiska kleryków, którzy wyrażali opinię, że Sowietci celowo nie udzieli pomocy walczącej Warszawie. Twierdzili też, że opierają się na opiniach zachodnich historyków. Ponadto krytykowali politykę wewnętrzną prowadzoną przez partię, ze szczególnym wskazaniem na wzrost cen⁴³. W dalszym ciągu omawiano papieską pielgrzymkę do kraju. Po raz kolejny do promowania oficjalnej narracji wykorzystywano kapelanów wojskowych. Najszerzej poruszonym tematem była relacja na płaszczyźnie państwo – Kościół w aspekcie ostatniej pielgrzymki. W rozmowie z kapelanami alumni poruszyli sprawę zapewnienia im wolnych niedziel oraz możliwości uczestnictwa w tych dniach we Mszy Św. Emocje związane z fatalnym wyżywieniem uległy wyciszeniu. Część seminarzystów przygotowywała się do czekających na nich egzaminów z historii Kościoła, dlatego w meldunku odnotowano przypadki uczenia się jeszcze przed ogłoszeniem pobudki⁴⁴.

Z upływem kolejnych miesięcy alumni nie wypowiadali się na temat ówczesnej sytuacji politycznej w kraju, nie komentowali chociażby wytycznych na VIII zjazd PZPR. W tym okresie wyraźnie wybrzmiewały postulaty dotyczące wyrażenia zgody na zbiorowe modlitwy. Dokładnie chodziło o znalezienie miejsca w „porządku dnia”, w którym seminarzyści mogliby w spokoju spędzić określony czas na modlitwie. Pojawił się również pewien dysonans, być może wprowadzony umyślnie. Niektórzy klerycy z 54 sbrr rozpowszechniali informację, że w 56 sbrr wyrażono zgodę na zbiorowe modlitwy. Kwestia

(rodzajów sił zbrojnych) o nastrojach, których treść nie została wykorzystana przy opracowaniu informacji podstawowej nr 15/79, k. 59-60.

⁴³ Ibidem, Informacja dodatkowa nr 16/79 o nastrojach wśród żołnierzy oraz ważniejszych przedsięwzięciach zrealizowanych w okręgach wojskowych (rodzajach sił zbrojnych) w okresie 31.07. – 13.08.1979 r., k. 114.

⁴⁴ Ibidem, k. 115.

ta wywołała ogromną konsternację zarówno wśród kadry, jak i wśród tzw. żołnierzy aktywistów. Konsekwentnie nie wyrażano zgody na grupowe modlitwy, niemniej cyklicznie odnotowywano przypadki odmawiania pacierza rano i wieczorem przez alumnów. Informacje na ten temat pozyskiwane były od żołnierzy niebędących klerykami, którzy w zamian za „spokojny” przebieg służby donosili na swoich kolegów w mundurach. Wyraźnie widoczne było również zwiększenie częstotliwości odwiedzin przedstawicieli poszczególnych diecezji wśród alumnów. Byli to rektorzy WSD, ojcowie duchowni oraz proboszczowie macierzystych parafii⁴⁵.

Po wizycie papieża zauważalna była zmiana w relacjach na linii WSD – LWP już na etapie wcielenia poborowych-alumnów. Spośród 83 kleryków powołanych do odbycia zasadniczej służby wojskowej żaden nie zgłosił się o godzinie wyznaczonej w karcie poborowego. Jako główny powód spóźnień wskazywano pobyt u miejscowego proboszcza, skąd grupowo – przy jego udziale – byli odprowadzani pod bramy koszar⁴⁶. W dokumencie dowództwo batalionu zauważa, że w seminariach kładziono ogromny nacisk na wzajemną konsolidację alumnów. Wyrażana była głównie poprzez aranżowanie wspólnych modlitw przez wszystkich kleryków. Po dwóch miesiącach służby najgorszą opinię u przełożonych mieli alumni z WSD w Przemyślu⁴⁷. „[...] WSD Przemyśl: najliczniejsza grupa alumnów (13). Mało w niej większych indywidualności. Jako całość próbuje negatywnie oddziaływać na żołnierzy wyróżniających się w służbie i pracy. Są to żołnierze najbardziej oporni, najwięcej z nich neguje celowość powoływania do służby wojskowej. Nie angażują się w pracę KO. Są głównymi inicjatorami zbiorowych modlitw. Jest to najbardziej zróżnicowana grupa pod względem intelektualnym. Najwięcej w niej fanatyków [...]”⁴⁸.

W sprawozdaniach podsumowujących działalność szkolnych batalionów ratownictwa terenowego oficjalnie, choć niechętnie, stwierdzano wpływ pielgrzymki papieża do kraju na pogorszenie dyscypliny wśród kleryków-żołnierzy. Potwierdzało się to między innymi we wzroście o 30 proc. (w porównaniu do pierwszego roku służby) przeprowadzonych postępowań dyscypli-

⁴⁵ Ibidem, Informacja dodatkowa nr 23/79 o nastrojach wśród żołnierzy oraz ważniejszych przedsięwzięciach zrealizowanych w okręgach wojskowych (rodzajach sił zbrojnych) w dniach 6-19.11.1979 r., k. 395-396.

⁴⁶ Ibidem, sygn. 380/92/1994, 54 sbrt – przebieg wcielenia poborowych alumnów 20.12.1979 r., k. 62.

⁴⁷ Ibidem, k. 63.

⁴⁸ Ibidem.

narnych, które kończyły się ukaraniem⁴⁹. Na zajęciach politycznych alumni eksponowali rolę Jana Pawła II w kontekście większości wydarzeń na arenie międzynarodowej. Według meldunków, seminarzyści czuli zawód po pielgrzymce, ponieważ liczyli na to, że po jej zakończeniu zostaną przeniesieni do rezerwy⁵⁰. Nie mieli świadomości, że eksperyment powoływania do wojska alumnow WSD powoli dobiega końca.

Podsumowanie

Nie ulega wątpliwości, że sam wybór kard. Karola Wojtyły na Stolicę Piotrową oraz jego późniejsza pielgrzymka do kraju przyniosły efekt w postaci zrezygnowania z werbunku do służby wojskowej alumnow z WSD. Decyzja MON z 2 kwietnia 1980 r.⁵¹, dotycząca zwolnienia z wojska seminarzystów, spowodowała wśród nich ogromną radość. Informację osobiście przekazał alumnom ks. płk Jan Mrugacz na spotkaniu z nimi 9 kwietnia. W swojej notatce wspomina również „rozradowane twarze” kleryków, którzy z innych źródeł wiedzieli, że będą zwolnieni do rezerwy⁵². Oprócz negatywnych skutków w postaci przerwanych studiów teologicznych i trudnych warunków służby, były też pozytywy. Alumni nawiązali między sobą długotrwałe więzy. Mam na myśli nie tylko kleryków w obrębie tego samego WSD, lecz również z innych diecezji na terenie kraju. Niektóre z wojskowych przyjaźni przetrwały przez kolejne lata aż do kapłańskiej emerytury. Momentem podsumowującym ich poświęcenie było mianowanie przez Prezydenta RP wszystkich byłych alumnow-żołnierzy, w dowód uznania, na pierwszy stopień oficerski⁵³.

Powoływanie do odbycia zasadniczej służby wojskowej alumnow było elementem walki komunistów z Kościołem. Przez cały okres trwania tego eksperymentu nie przyniósł on zakładanych efektów w postaci masowego opuszczania przez nich seminariów. W tym miejscu należy wspomnieć rów-

⁴⁹ Ibidem, Informacja o pracy ideowo-wychowawczej w szkolnych batalionach ratownictwa terenowego (54 i 56 sbrt) w 1979 r., k. 113.

⁵⁰ Ibidem, k. 120-121.

⁵¹ Zarządzenie Ministra Obrony Narodowej nr Pf-3 MON z 2 IV 1980 r. w sprawie przedterminowego zwolnienia z wojska podoficerów i szeregowych odbywających zasadniczą służbę wojskową w 54. Szkolnym Batalionie Ratownictwa Terenowego, [w:] A. Lesiński, *Wojskowa służba alumnow w PRL...*, s. 248-249.

⁵² CAW-WBH, MON, GZP WP, sygn. 380/92/1994, Notatka ks. płk. Jana Mrugacza z 9 IV 1980 r. ze spotkania z alumnam i żołnierzami w Bartoszycach, k. 103.

⁵³ Zob. strona internetowa MON, <https://www.gov.pl/web/obrona-narodowa/patenty-oficerskie-dla-ksiezy-3> (dostęp 10.12.2024).

niez o kard. Stefanie Wyszyńskim oraz bp. Ignacym Tokarczuku, którzy intensywnie wspierali alumnów, a także naciskali na władze, aby zaniechały lub ograniczyły pobór. Momentem kulminacyjnym, który dał przewagę stronie kościelnej, był październik 1978 r. W tamtym momencie zaskoczenie w jednokowym stopniu dotknęło zarówno komunistów, jak i samych biskupów. Ostateczną rezygnację z poboru seminarzystów przedstawiono jako wyraz dobrej woli władzy w stosunku do Episkopatu Polski oraz papieża. W rzeczywistości było to wycofanie się z projektu, który zakończył się klęską komunistów.

BIBLIOGRAFIA CYTOWAŃ

Brzyski K., *Sutanna i mundur. Zapiski alumna wyrwanego z Seminarium Przemyskiego w latach 1967-1969*, Rzeszów 2023.

Chorążki M., Romański-Cebula S., *Służba wojskowa kleryków – żołnierzy jednostki wojskowej 4446 w Brzegu w świetle relacji kapłanów z diecezji krakowskiej i wrocławskiej (analiza pamięci świadków – wybrane aspekty)*, „Wrocławski Rocznik Historii Mówionej”, t. 10, 2020.

Ceglarek M., *Generalny Dziekanat Wojska Polskiego (1945-1989) aspekt historyczno-prawny*, „Studia Sandomierskie”, nr 2(18), 2011.

Czwołek A., *Służba wojskowa alumnów w PRL (na przykładzie 54. Szkolnego Batalionu Ratownictwa Terenowego w Bartoszycach)*, „Klio”, t. 18, nr 3, 2011.

Fitych T., *Służba wojskowa alumnów w PRL*, „Chrześcijanin w Świecie”, nr 1, 1994.

Dudek A., Gryz R., *Komuniści i Kościół w Polsce (1945-1989)*, Kraków 2006.

Gabański S., *Dobrze! Zapiski kleryka-żołnierza (1965-1967)*, wstęp i oprac. J. Marecki, Kraków 2013.

Janowski J., *Alumni-żołnierze. Elementy formacji seminaryjnej w świadomości alumnów-żołnierzy na podstawie analizy dokumentów osobistych*, Świdnica 2007.

Kaczmarek P., *Generalny Dziekanat Wojska Polskiego w latach 1945-1964*, „Rocznik Archiwalno-Historyczny Centralnego Archiwum Wojskowego”, nr 13, 2010.

Komorowski K., *Problemy badawcze Sił Zbrojnych RP-PRL [w:] Wojsko w Polsce „Ludowej”. Studia i materiały IPN*, red. R. Klementowski, J. Nowosielska-Sobel, P. Piotrowski, G. Strauchold, Wrocław 2014.

Komorowski K., *Refleksja metodologiczna do studiów nad LWP*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2011, 12 (63)/1.

Larysz P., *Służba wojskowa alumnów Śląskiego Seminarium Duchownego w latach 1959-1978*, Katowice 2009.

Lesiński A., *Służba wojskowa kleryków w PRL 1959-1980*, Olsztyn 2010.

Lesiński A., *Wojskowa służba alumnów w PRL*, „Czasy Nowożytne”, t. 6, 1999.

Leszkowicz T., *Spadkobiercy Mieszka, Kościuszki i Świerczewskiego. Ludowe Wojsko Polskie jako instytucja polityki pamięci historycznej*, Warszawa 2022.

Leszkowicz T., *Główny Zarząd Polityczny WP jako centrum wojskowej propagandy i indoktrynacji (1956-1980)*, [w:] *Wyzwoleni, ale nie wolni (1945-1989). Studia z historii najnowszej*, t. 1, red. A. Popławska, B. Świtalska-Starzeńska, M. Wasilewski, R. R. Wasilewski, Warszawa 2015.

Mundur i sutanna, red. S. Pawłowski, Kraków 1998.

Myszor J., *Służba wojskowa alumnów Wyższego Śląskiego Seminarium Duchownego w Krakowie w latach 1959-1979*, [w:] *Wojskowa służba śląskich duchownych w latach 1918-1980*, red. Z. Kapała, J. Myszor, Katowice 1999.

Piontek P., Wesołowski M., *Generalny Dziekanat Wojska Polskiego w latach 1945-1989*, Warszawa 2006.

Piotrowski P., *Służba wojskowa jako forma represji politycznej w Ludowym Wojsku Polskim*, [w:] *Inteligentna forma internowania. Ćwiczenia i powołania do Ludowego Wojska Polskiego jako forma represji po 13 grudnia 1981 r.*, red. G. Majchrzak, Warszawa 2016.

Piotrowski P., *Służba wojskowa kleryków na przykładzie 56. Batalionu Ratownictwa Terenowego w Brzegu (1966-1980)*, [w:] *Represje wobec Kościoła katolickiego na Dolnym Śląsku i Opolszczyźnie 1945-1989*, red. S.A. Bogaczewicz, S. Krzyżanowska, Wrocław 2004.

Setlak A., *Służba wojskowa w PRL i jej ocena w wypowiedziach alumnów i kapłanów rezerwistów. Studium historyczno-socjologiczne na przykładzie Bartoszyc*, Olsztyn 1995.

Tomaszewski J., *Sowietyzacja Wojska Polskiego w latach 1943-1956*, Wrocław 2012.

Zając J., *Mundur zamiast sutanny*, Kraków 2019.